

АСИМ ПЕЦО (Београд)

СУДБИНА ФОНЕМЕ Х У НАШЕМ ЈЕЗИКУ – ЈОШ УВИЈЕК ПРИВЛАЧАН ПРОБЛЕМ

Судбина фонеме *x* у нашем језику више од једног стољећа привлачи пажњу како историчара језика тако и дијалектолога и проучавалаца савременог језика. Разлози за то налазе се у неједнакој фонетској компоненти која прати историју овога задњонепчаног констриктива на нашем језичком подручју, посебно у говорима штокавског нарјечја. Данас се може рећи да ниједан други члан нашега гласовног система није био толико привлачан испитивачима и наше писане и наше говорне ријечи као фонема *x*. Пошто је то тако, и пошто о томе постоји богата литература¹, ја овдје нећу улазати у све те проблеме. Указаћу само на чињеницу да је и професор Бошковић овоме проблему посветио једну значајну студију: *О њироди, развипку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*². Та студија је послужила многим каснијим дијалектолозима, и не само дијалектолозима, као солидна основа од које су полазили у својим разматрањима судбине фонеме *x* у говорима које су испитивали³.

Овом приликом ја ћу се осврнути на проблем губљења овога задњонепчаног констриктива из нашег гласовног система. А повод за то дао ми је рад Слободана Реметића *Говор њризренских Срба* (рад у рукопису, предат за штампу у СДЗб-у). Наиме, говор њризренских Срба припада најистуренијим штокавским говорима и дуго времена налази се у окружењу говора турског и албанског језика и, сасвим разумљиво, у том вишевијековном страном

¹ Исп. А. Пецо. *Икавскошћокавски говори Зајадне Херцеговине*. Сарајево, 1986, стр. 94–109 и тамо наведену литературу.

² В. Радосав Бошковић. *О њироди, развипку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*. [У књизи:] Одабрани чланци и расправе. Титоград, 1978, стр. 7–21, и, као допуну томе раду, Драго Ђупић. *Судбина гласа х у говорима Црне Горе (у односу на Бошковићево испићивање овога гласа)*. – *Zbornik razprav iz slovenskega jezikislovja*, Tinetu Logarju ob sedamdesetletnici. Ljubljana, 1989, стр. 61–68.

³ В. А. Пецо. *Из језичке теорије и ѡправе*. Београд, 1987, стр. 35–44.

окружењу, попримио је подоста њихових језичких особина. Али, што је за наш проблем овдје значајно, говор призренских Срба нема у своме гласовном систему фонеме *x*. Та фонема је непозната њиховом фонетском систему.

Слободан Реметић у томе своме раду констатује: „И у призренском говору глас *x* је темељито уклоњен из фонолошког система. Без икаквог трага ишчезао је у већини случајева, и то у свим положајима у речи”. Ту имамо: *áber, ájají, amámčik, anč'íja, áys, árem, éndek, éscíaj*” (стр. 97), као и *míjir* (стр. 45), *muac'er* (стр. 98); иако и: *дијање, вејшу, глүје, сиромáје, снаје* (стр. 99–100), односно: *бу^wа, глү^wа, ду^wан, ку^wа*; или: *буа, кожу^wар; швор; глүфча; Акмеи́оба куч'а* (стр. 100), а само код млађих и: *Орахóвац, хал'íне, хáјде, хигијéна, хóдник, хрána* (стр. 101).

Ова Реметићева констатација, везана за судбину фонеме *x* у говору призренских Срба, не чини ништа посебно. Она потврђује наша ранија сазнања о судбини ове фонеме и у том дијелу штокавског нарјечја и, као таква, не би изазвала посебну пажњу. Али, призренски говор, тачније, говор призренских Срба, нуди нам нешто у своме вокализму што нас тјера да мало поразмислимо и о судбини фонеме *x*, односно, да се још једном повратимо и на тај проблем наше фонетике. Наиме, говор призренских Срба има у своме фонолошком систему вокал *й*, који, иначе, не налазимо у основном фонолошком систему нашег језика. Реметић нам за тај вокал нуди више потврда типа: *би́лик, би́и́им, дибиди́з, ди́згйн, ди́шек, ди́шема* (стр. 44), *ки́бе, киве́ш, мий́р* (45). Ту се констатује да је под „утицајем турског и албанског језика вокалски систем српског призренског говора обогаћен (је) фонемом *й*, фонемом која се, дакле, јавља искључиво у туђицама”, што се објашњава „добрим делом, и полилингвалним карактером средине; стални контакт са њим одражава се и при комуницирању на турском и албанском језику” (стр. 44).

Овакве средине, гдје је билингвалност или полилингвалност језичка особина свих чланова те друштвене заједнице, нису ријеткост. Ни на нашем језичком подручју. Тај моменат условио је, уосталом, на овом подручју и посебне фонетске вриједности наших африката, па и палаталних сонаната, тј. фонетске вриједности гласова *ч-џ* и *ћ-џ*, односно сонаната *л-љ, н-њ*, о чему и овај рад Слободана Реметића нуди доста материјала, а што су потврдили и радови о говору Срба Баковице⁴ и других говора ове зоне⁵. Реметић констатује да се изворно „у и и никада не мешају са *й*” (стр. 44), што је за фонологију врло значајно. То, наиме, значи да се глас-вокал *й* у говору призренских Срба јавља као фонема. Ја бих, у вези с тим, додао да призренско *й* одговара турском *-й* (*би́лик: bülük, би́и́им : bitim, мий́р: mihir, сүргйн: sürgün*), турском *ö* (*бү́льк: bölük, ушур: öşr, öşur*), турском *-i* (*ди́згйн: dizgin*), турском *и* (*ки́бе: kubbe, киве́ш: kuvvet*)⁶. Ово би говорило да, на фонетском плану, наше призренско *й* није, у свим позицијама, идентично турскоме *й*,

⁴ М. Стевановић. *Баковачки говор*. – Српски дијалектолошки зборник, XI, Београд, 1950, као и: Данило Барјактаревић. *Говор Срба у Метохији*, Приштина, 1979, стр. 116–118.

⁵ В. Данило Барјактаревић. *Дијалектолошка исцртавања*. Приштина, 1977, стр. 199 – за говор Срба старинаца у Приштини.

⁶ В. Abdulah Škaljć. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1965, s.v.

односно, да призренско *й* може да се јави и мјесто изворног турског: *ö, i, ü*, што, свакако, није особина и изворног фонетског система, или, прецизније, није морала бити и особина изворног фонетског система.

Истина, слично стање, као и у говору призренских Срба, налазимо и у говору Срба Баковице – Баковаца. Професор М. Стевановић је још педесетих година овога вијека, тј. прије скоро пола вијека, констатовао да говор Баковаца зна и за полугласник у „речима туђег порекла”, тј. на мјесту изворних вокала *i* и *u* (*азгънлък, арамилък, бакалък* – стр. 36, *шакъм, ч'ийлък* – стр. 37), да се мј. *љ* јавља *л'*, да се мј. *њ* јавља *н* (*вдл'а, невдл'а, кл'уч'*; *нйва, нйшка, јагнѣћи* – стр. 66), иако и: *кдњ, свйња, дйња, дўња, књйга* (стр. 66); да се африкате *ч* и *џ* често једначе са *ћ* и *ђ* (*ћавѣк, ћишанку, ћистим; Дѣхане, ф'рѣђа, међедйја* – стр. 71), али да основну „вредност представљају само донекле умекшани ти сугласници”, тј. гласови *ч'* и *џ'* (*ч'ейири, ч'двек, ч'йнио; Аџ'и Јовдну, оџ'ач'џр, дџ'ина* – стр. 72). Ни говор ђаковачких Срба не зна за фонему *x* у свом консонантизму. Он се у том говору, „без обзира на то каквог је порекла, никада не чује као потпун глас” (стр. 76). Супституције су могуће, а „најчешће <...> на његову месту нема никаквог гласа”⁷.

Дакле, ђаковачка ситуација је слична призренској. А и ту, што је за нас значајно, имамо и полугласник у ријечима турскога поријекла, који се једначи са полугласником у нашим ријечима, и ту имамо нестабилну артикулацију сонаната *љ* и *њ* и африката *ч* и *џ*. И, сасвим разумљиво, ова појава у нашем консонантизму доводи се у везу са страним утицајем. Са страним утицајем доводи се у везу и појава вокала *й*, за који је Глиша Елезовић констатовао да је „примљен од Турака” и да се јавља у турским ријечима⁸.

Сада се поставља начелно питање. Ако су ови говори под утицајем турскога или албанскога језика примили неке фонетске особине, изговор палаталних сонаната или африката *ч* и *џ*, ако су прихватили, под тим утицајем, и полугласник, и изједначили га са полугласником који је постојао у њиховом вокализму, како се десило да они нису под тим утицајем, или тим утицајима, примили и задњонепчани констриктив *x*; како се десило да су Срби и у Баковици и у Призрену примили *й* у *дйшек, дйшема*, а нису примили *x* у ријечима које тај глас имају у језику даваоца и који, опет, налазимо у свим говорима који су очували ову фонему у свом гласовном систему, у говору муслимана нашег језичког подручја?⁹ О томе проблему ја желим овдје да изнесем нека своја размишљања. Али прије изношења тих мисли неколико напомена:

1. Чињеница је да су сви штокавски говори мјесто назала уопштили вокале *e* и *u* (*рука, зуб; љейш, греда*, тј. мјесто старијих ликова: *рџка, зџб; рџт, грџда*).

⁷ М. Стевановић. Исто, стр. 76.

⁸ Исто, стр. 35.

⁹ За вокализам ове говорне зоне исп. и код Барјактаревиха, као и у: Павле Ивић. *Изабрани огледи. II. Из историје српскохрватског језика*. Ниш, 1991, стр. 61–62.

Мисли се да је до деназализације у штокавским говорима дошло до краја десетог вијека¹⁰.

2. Заједничка особина свих штокавских говора је и једначења вокала *ы* са *и*. Примјери као *син*, *риба*, *бистар*, *миш* заједнички су свим штокавским говорима. Мисли се да је до овога једначења дошло до XIII вијека.

3. Врло рано је дошло и до свођења двају полугласника на један, а замјена тога полугласника једним вокалом, вокалом *а*, извршена је до XIV вијека у највећем дијелу штокавских говора. Изузетак чине призренско-тимочки говори на екавском подручју и зетски говори на ијекавском подручју штокавског нарјечја.

4. И појава у мј. вокалног *л* у примјерима типа *вук*, *вуна* (тј. старијег *vĭk*, *vĭna*) јавила се, у већини штокавских говора, до XIV вијека. Изузетак чине говори призренско-тимочке зоне¹¹.

5. Дакле, гласовне промјене које су се вршиле у нашим штокавским говорима до XIV вијека имају, безмало, општији карактер. Изузетак чине полугласник и непрелазак вокалног *л > у* (*l*) у периферним говорима, као и вокализација сонанта *л* у финалној позицији слога. И овдје изузетак чине говори призренско-тимочког типа.

6. Најотпорнији у нашем старом вокалском систему био је вокал *јат* (*ѣ*). Процес дедифтонгизације *јата* могао је почети, исто тако, доста рано. На такав закључак би упућивали његови супституанти у нашим старим писаним споменицима и његове вриједности у страним писаним документима. Тај процес, како нам свједоче новија истраживања наших народних говора, како у границама штокавског нарјечја, тако и у дијаспори, није завршен све до данас. А да су његови супституанти неједнаки у штокавским говорима, то је одвећ познато.

7. Све ово би говорило да је измена вокалског система централне штокавске зоне била завршен до краја XIV вијека. Периферија је ту могла бити у мањем или већем кашњењу.

А шта је било са нашим консонантизмом? Када су у питању јотовања, везана за наше језичко подручје, њихове почетке можемо везати за крај XV вијека, а њихови завршеци су различити у различитим говорима, што се објашњава неједнаким историјским другим околностима¹².

Остаје нам, сада, да се позабавимо судбином фонеме *х* у нашим говорима. Управо је тај наш задњонепчани констриктив и једини, између свих наших сугласника, који има неједнаку судбину у говорима штокавског нарјечја: у једнима се још увијек чува, у другима је потпуно ишчезао из гласовног система

¹⁰ А. Белић. *Основи историје српскохрватског језика*. I. Фонетика. Београд, 1969, стр. 71.

¹¹ В. А. Белић. Исто, стр. 75–78; П. Ивић. Исто, 63–71.

¹² В. А. Пецо. *Гласовне промене у вези са сонантним ј у српскохрватском језику*. – Јужнословенски филолог, књ. XXVIII, Београд, 1970, стр. 143–185.

– његови супституанти су неједнаки; у трећима, пак, он се јавља као фонетска јединица, али не чини саставни дио фонолошког система. Јавља се, наине, као глас који је преузет из говора других и зато му се не осјећа права фонолошка вриједност. Пошто се о томе и до сада доста писало, тај проблем овдје није, за нас, од посебног интереса. Нас овдје интересује вријеме губљења овога гласа из наших говора. До сада се, обично, узимао крај XVI „до средине XVIII века, када је несумњиво [процес његовог губљења – А.П.] већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара”¹³. Али, како истиче и професор Белић, тај процес никако није био једновремен у свим нашим говорима. А на његово чување, тамо гдје га и данас налазимо у гласовној структури народних говора, могли су утицати неједнаки узрочници: архаизам говора као цјелине и страни утицаји. Свакако, фонетска вриједност овога задњонепчаног констриктива, који нам је стизао посредством представника страних језика, није морала бити једнака са природом тога гласа у нашем језику. Али, те су неједнакости, у већини случајева, брзо уклањане у корист наше фонетске вриједности овога гласа и тако се дешавало, по правилу, да су и домаће ријечи продужавале употребу овога гласа на његовом старом мјесту, и са његовим фонетским вриједностима, а такву судбину је доживљавао овај задњонепчани констриктив и у ријечима које су преузимане из страног језика у наш лексички фонд.

О овоме проблему ја сам, нешто шире, говорио у раду *Из фонетске проблематике српскохрватског и македонског језика*, који се објављује у Зборнику радова посвећених академику Божидару Видоеском (издавач Македонска академија наука, Скопље). Ту је указано на чињеницу да неки муслимански говори, чији су носиоци касније примили ислам, не знају за овај сугласник у своје гласовном систему, уколико га у наше вријеме, свјесно, не укључују у свој гласовни систем [примјер Држенице у Херцеговини, гдје су могли бити у питању и други разлози, као нпр. изолованост од општедруштвених токова, Мрковићи (код Бара) и Гора (Шарпланинска област)]. У свим овим случајевима фонема *x* је нестала из гласовног система прије исламизације тих крајева, а касније, под утицајем екстралингвистичких момената, она се укључује у њихов консонантизам, али тај процес иде врло споро и никада неће у потпуности доћи до враћања овога сугласника на његово првобитно мјесто. И то из различитих разлога. У томе своје раду ја сам, на основу материјала који пружа рад *Wernera Lehfeldta*¹⁴, изнио могућност да је процес губљења фонеме *x* у нашем језику могао да се зачне већ у XV вијеку. Наине, *Lehfeldt* нам пружа материјал из друге половине XV вијека са већ видљивим зачецима губљења фонеме *x* из финалне позиције ријечи. Указујем и на чињеницу да је текст о коме је ријеч дјело наших земљака који су поријеклом из косовско-метохијске говорне области¹⁵.

¹³ А. Белић. Нав. дјело, стр. 106.

¹⁴ *Werner Lehfeldt. Eine Sprachlehre von der Hohen Porte (Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache* (Келн–Беч, 1988), стр. 1–359.

¹⁵ *W. Lehfeldt. Op. cit. В. и у моме осврту на то Lehfeldtovo дјело у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LIII и LIV, св. 1–4, Београд, 1987–1988, стр. 211.*

Када се све ово узме у обзир, тј. када полазимо од сазнања да има потврда да се фонема *x* почиње губити већ у XV вијеку, да је њено губљење потврђено, са разних страна, у XVI вијеку, јасно је да је овај задњонепчани сугласник врло рано почео да губи своја фонолошка обиљежја у нашим народним говорима, или, прецизније речено, у већини тих говора. Чињеница је да је исламизација прекинула овај процес у свим мјестима гдје је до ње, у то вријеме, долазило. Чињеница је, уз то, да остварење ове појаве никако није пратила, а обично није ни долазила у обзир, билингвалност.

Ако су ове претпоставке тачне, а чини ми се да се оне заснивају на стварним чињеницама, поставља се питање зашто је дошло до потпуног губљења фонеме *x* у говорима који су тијесно повезани са неким страним језиком који је могао утицати на судбину фонеме *x* у нашем језику. Мисли се на турски и албански језик, у првом реду, али када су у питању неисламизирани чланови тих друштвених средина. Другачије речено: зашто у говору призренских Срба, као и Срба Ђаковице, па и других Срба у тим зонама, нема фонеме *x*, зашто је овај сугласник нестао из њиховог говора када се зна да су ти говори врло рано дошли у везу са турским или албанским језиком и када су из тих језика примили неке друге особине – изговор вокала *й*, изговор сонанта *л*, а и једначење двају африкатских парова у корист оних палаталнијих *ћ* и *ђ* и сл.?

Одговор на ово питање могао би бити двојак. Прво, могло би се рећи да је фонема *x* ишчезла из њиховог консонантизма прије тјешњих контаката са тим страним језицима и да се касније она није могла вратити на своје старо мјесто. Али, ту се одмах поставља питање: зашто се касније, макар и у туђицама, овај глас нигдје не појављује, као што је случај са неким херцеговачким говорима, макар и не на свом примарном мјесту?

Чини ми се да је друга претпоставка прихватљивија. А она гласи: на судбину фонеме *x* у овим говорима пресудну улогу имали су екстралингвистички моменти; свјесни моменат да тај констриктив не припада гласовном систему те друштвене средине. То је овдје имало пресудну улогу. Отуда чињеница да фонему *x* у овим говорима не налазимо не само у ријечима домаћег поријекла него ни у ријечима које су стизале до наших говорника из страног језичког извора и које су, сигурно, имале у свом гласовном склопу и овај задњонепчани констриктив. Тако се могло десити да једну ријеч, са фонемом *x* у свом гласовном склопу, једни представници истога говора примају са тим гласом, други без њега. Тај психолингвистички моменат, који је у склопу разлика између припадника разних вјера укључивао и ову говорну особину, био је пресудан за судбину фонеме *x* у свим нашим говорима. То је био, често и остао, критериј за распознавање, по говору, припадника различитих вјера. Отуда у таквим срединама муслимани имају овај глас, православци и католици немају. Његове замјене могу бити и позиционо и регионално условљење.

А, у вези са овим, могло би се поставити и питање: зашто се у таквим срединама најчешће налази на неки други глас или гласовну особину, чије се поријекло налази управо у страном језику који је имао утицаја на судбину фонеме *x* у говору наших муслимана? И на ово питање могуће је наћи одговор.

Чињеница је да смо ми из свога вокалног система врло рано изгубили глас *ɣ*. То се десило много прије доласка Турака на ове просторе и није било никакве могућности да се турско *ğ* и наш вокал *ɣ* доведу у било какву везу. Према томе постојање вокала *ğ* и у призренском и у ђаковачком говору, и другим говорима ове зоне, мора се објашњавати непосредним утицајем са стране. Превасходно – утицајем турског језика. Чињеница је да тај вокал иде заједно са ријечима преузетим из тога језика, иако се може јавити и умјесто изворних других вокала (*düşeme* према изворном *döşeme, kübe : kubbe, gürbeyi : gurbet, bül'ük : bölük* и сл), али, то истичу испитивачи и ђаковачког и призренског говора, овај вокал се јавља искључиво у ријечима преузетим из турског језика. То значи да је наш човјек јасно разликовао наше *u* од турскога *ü*, уз то, у већини случајева, и од турскога *i*. Он је то прихватио као фонолошке јединице са фонетским обиљежјима. И тако их чува до данас. Овдје му нису чинили препреку никакви свјесни моменти. То вриједи и за полугласник и за изговор африката, па и фонеме *ç*. Али, када је у питању фонема *x*, ту је свјесни моменат надвладавао фонетске разлоге, иако је тај глас доскора чинио саставни дио фонетике и њиховог говора, али је, временом, постао обиљежје друге вјере.

Овдје указујем на чињеницу да има и других особина које се у мјешовитим срединама јављају као вјерска диференцијална обиљежја. На подручју Босне и Херцеговине ту могу да се уброје рефлексии јата (ијекавизам: икавизам), постојање и непостојање двају парова африката (*ç – ħ, ç – ħ : ħ* или *ç' и ħ* или *ç'*), фонетска вриједност скупине *jr* (првенствено у турцизмима *бајрак : барјак*, а према томе понегдје и у домаћим ријечима: *гојрела : горјела*) и сл.

Дакле, по моме мишљењу на нашем језичком подручју, или, прецизније, у границама штокавског нарјечја, фонема *x* почела је да се губи из гласовног система крајем XV вијека. Тај глас је нестао из консонантизма већине штокавских говора ако на његову судбину нису утицали неки посебни разлози – архаичност говора као цјелине или страни утицај. Страни утицај, првенствено утицај турског језика и молитава на арапском језику, био је пресудан за очување овога задњонепчаног констриктива у говору наших муслимана. А што тај процес није захватио и говоре Срба у срединама које су врло рано дошле у тјешње везе са турским или албанским језиком, и што је у тим говорима дошло до потпуног губљења овога гласа, мада су они, и у фонетизму, претрпјели јаче утицаје са стране, који су и данас видљиви, од пресудног значаја био је свјесни моменат. Постојање или непостојање фонеме *x* у фонетском систему тих средина било је обиљежје припадности једној или другој вјери. Изузеци од овога су малобројни и лако се дају објаснити. Као што видимо, психоллингвистички моменти, на које, до сада, нисмо обраћали већу пажњу, у оваквим случајевима имају, или су могли имати, пресудни значај.

Asim PEÇO

THE DESTINY OF PHONEME *H* IN SERBIAN – STILL A SERIOUS PROBLEM

Summary

In this my opinion, in this language area, or more precisely, in borders of štokavian dialect, phoneme *h* started disappearing from the sound system by the end of 15th century. That sound has disappeared from consonantism of the majority of što-speeches if its destiny has not been influenced by some specific reasons - archaism of speech as a whole or foreign influences. Foreign influences, primarily the influence of the Turkish Language, and prayers in Arabic, was crucial for preservation of this velar constrictive in speech of Moslems in this area. It was a conscious element that prevented this process to affect the speeches of the Serbs in environments that had early been in closer connection with Turkish, or the Albanian Language, and that this sound completely disappeared from these speeches, although they, even in phonetism had been subject to more powerful foreign influences, obvious even nowadays. The existence or non-existence of phoneme *h* in phonetic system of these environments, was a trait of belonging to one or the other religion, respectively nation. The exceptions from this rule are not numerous and they are easy to explain. As we may see, the psycho-linguistic moment, to which we have not paid attention until recently, had in these cases or could have had a crucial significance.